

ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ У ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМА КАПЕЛАНСТВА

Висвітлено проблематичність запровадження капеланства як політико-інституціональної сторони релігійного відродження та посилення релігійних ідентифікацій у політико-культурних реаліях сучасної України.

Ключові слова: політична культура, ідентифікація, релігійна ідентичність, капеланство.

Постановка проблеми. Сьогодні загально визнаним є факт обумовленості національної політичної культури соціокультурними, національно-історичними, релігійними, національно-психологічними традиціями, звичаями, стереотипами, міфами, настановами тощо [1]. Більш того, етнічний та релігійний чинники займають особливе місце в системі сучасних політичних, соціальних, історичних, психологічних факторів українського національно-духовного відродження. Виходячи із зазначеного вище, безперечно, необхідним є дослідження специфіки політико-культурного розвитку сучасної України в етно-ментальному та релігійному вимірах, що, в свою чергу, обумовлює проблематичність запровадження інституту капеланства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На цей час бракує комплексного дослідження зазначеної проблеми, хоча окремі сутнісні її аспекти висвітлені у численних публікаціях, присвячених: показу місця і ролі релігії в суспільно-політичному житті сучасної України [2–10]; розкриттю конфліктного потенціалу її етнонаціонального розвитку, з'ясуванню складності процесів націє- і державотворення в Україні у контексті національної та релігійної ідентичності її громадян [11–20]; аналізу ролі релігії в українській армії та силових структурах, показу неоднозначного ставлення до запровадження інституту військового духовенства [21–27]. Становить інтерес праця О. Р. Козловського [28], в якій критично аналізується ідеологема “релігійне відродження” як аналог проекту “національного відродження” відповідно до моделі “етнонації”; наголошується на необхідності подолання негативних тенденцій у релігійно-конфесійній сфері України, на доцільності використання релігії як “важливого інструмента ідентифікації у проекті формування української національної держави”

© Л. П. Непіпенко

та української політичної нації” [28, с. 186]. Важливе значення для з'ясування сутності проблеми мають такі документи: “Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України” від 17.03.2009 р. [29]; Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України від 22.04.2011 р. [30]; проект Закону України “Про внесення змін до деяких законів України” [щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах] від 29.08.2013 р. [31]; Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України “Про внесення змін до деяких законів України” [щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах] від 04.10.2013 р. [32]; Висновок Комітету з питань культури і духовності “Про проект Закону про внесення змін до деяких законів України [щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах]” від 23.10.2013 р. [33].

Мета статті полягає у висвітленні проблематичності запровадження інституту капеланства крізь призму етно-ментальних та релігійних аспектів політико-культурного буття сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Будучи складником духовної культури суспільства, політична культура виступає системним утвором, що визначає і поєднує у собі особливості діяльності політичних інститутів, ідеологічні настанови, національну ментальність, суспільно-політичну поведінку людей, їх політичну свідомість. Серцевиною політичної культури нації є усвідомлення необхідності власної держави, її ідеал, тобто найкращі з національної точки зору форми державного устрою і правління, функції держави у суспільстві. На особистісному рівні політична культура виявляє себе у:

світоглядних компонентах (знаннях, уявленнях, поглядах, ідеях, стереотипах, ілюзіях, упередженнях, міфологемах, що мають політичну спрямованість), пізнавальних орієнтаціях (істинних і хибних), емоційному ставленні до суспільно-політичного життя (почуттях прихильності, симпатіях чи антипатіях до політичних об'єктів, лідерів, діячів), нормативно-оціночних (ідеалах, судженнях, думках стосовно політичної сфери життя, її морально-етичної сторони) та практично-поведінкових елементах. Будучи пов'язаною з реалізацією і вираженням інтересів, політична культура знаходить вияв в усіх сферах людської діяльності.

На формування і розвиток української культури вирішально вплинула тривала колоніальна залежність країни, входження окремих її частин до складу різних держав. Як наслідок – у країні на глибинному рівні відбувається зіткнення різних ідентичностей (внутрішнього відчуття належності до певної соціокультурної спільноти, вкоріненості подібності до неї і відмінності від інших [34, с. 254]), обумовлених етнічними, мовними, історико-регіональними, політичними, ментальними відмінностями. Сьогодні різні цивілізаційні, соціокультурні ідентифікаційні системи координат окремих частин України, відсутність єдиної ідеології з більш-менш збалансованим (хоча б на мінімальному рівні) сегментом прихильників у всіх регіонах підтверджуються результатами соціологічних опитувань громадян [23, с. 53–58; 35, с. 12; 36, с. 159–163; 37, с. 65–68]. Неоднорідна історико-етнографічна структура країни, різна історія заселення, соціальної динаміки і політичного підпорядкування її регіонів, розкол ментальності соціуму значно впливають на процес сучасного державотворення. При цьому сутність кризи національної ідентичності полягає саме у відсутності плюралізму як сумісності позицій і домінуванні суперечливих, не пов'язаних між собою елементів саморозуміння і самототожності [38, с. 208]. Українське суспільство є неоднорідним в етнокультурному, соціально-економічному, політичному вимірах, з досить стійкою територіальною ідентифікацією, багаторівневою структурою регіональних інтересів і цінностей, особливостями політичних субкультур по осях “Схід–Захід”, “Північ–Південь”. Саме у регіональних позиціях у концентрованому вигляді збіглися

економічні, соціальні, мовні, конфесійні та геополітичні проблеми. Найявні “регіональні конфліктні політичні субкультури” наочно демонструють парламентські і президентські вибори 1994, 2002, 2004, 2006, 2010 рр.

Науковцями відмічається наявність антагонізму між панівними на Заході країни сцієнтично-технократичними пріоритетами розвитку та гуманістично-духовними цінностями, притаманними Сходу [39, с. 50]. В україномовних західних областях, де значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни, превалує психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні цінності з орієнтацією особи на саму себе у вирішенні питань, з розумінням та сприйняттям держави як засобу для досягнення своїх первинних цілей, з традиціями спілок, товариств, громад. Це є наслідком збереження прадавніх рис автентичної української культури, її збагачення за рахунок зв'язків з країнами Центральної Європи. Навпаки, у Південно-Східній і переважно україномовній Центральній Україні, що історично є основним регіоном розселення українського етносу, щонайменше розбавленого інонаціональними елементами, з давніми і широкими економічними, культурними та сімейними зв'язками з Росією і Білоруссю, традиції приватного підприємництва значною мірою стерті революційно-соціалістичними перетвореннями, тому ідеї ринкової економіки сприймаються з пересторогою. Особливою етно-ментальною специфікою вирізняється південно-східний регіон та Крим. У цій традиційно промисловій зоні країни переважають політико-культурні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Порівняно з іншими регіонами України етнічний склад населення тут найбільш різноманітний. Його репрезентує поряд з українцями великий відсоток росіян та представників південних народів. Тут переважає російськомовне населення з традиційно історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію. У цілому російсько-общинний менталітет Східної України, що є наслідком тривалого перебування східних регіонів у межах російської імперії, характеризується орієнтацією на служіння державі, превалюванням общинно-соціалістичних ідеалів, тяжінням до авторитарних методів

управління. У східних регіонах національна ідея так і не стала за роки незалежності головною у масовій свідомості, дає взнаки і ще один спадок радянського минулого – комплекс меншовартості українців.

Специфічну рису політико-культурних реалій сучасної України являє собою наявність різних типів ідентичності у розумінні права, яке принципово по-різному сприймається громадянами із західною та східною ментальністю [40]. Якщо західний тип ґрунтується на антропоцентричному, ліберальному підході до права, яке розуміється в аспекті людини “як експлікація особистісного начала, внутрішньо притаманних йому нормативно ціннісних принципів (перш за все свободи)”, як свобода, реалізована людиною у соціумі, то східний тип підходить до права виключно з позицій держави [2, с. 51, 52; 40, с. 149]. У східній ментальності держава уявляється первинною щодо права, як виключне джерело і причина права, тому свобода не розуміється вихідною передумовою життєдіяльності людини, одвічно притаманною індивіду. Право тут збігається з протилежною свободі необхідністю, яка розуміється як неможливість самовизначення, неминучість підкорення вчинків індивіда зовнішнім умовам, тобто державі, її законам, навіть якщо вони ворожі його волі та інтересам. Отже, “акцент у розумінні права зміщується у бік імперативності (владної загальнообов’язковості), примусу, що виходить від держави” [40, с. 150].

Специфічність етнополітичного поля України доповнюється тим, що асиміляційну загрозу становить не етнічна більшість – українці з їхнім дискримінованим статусом рідної мови, а етнічна меншість – росіяни (йдеться про асиміляцію в російську культуру). Такий стан підсилюється ще й тим, що основні продуктивні сили країни зосереджені у регіонах з домінуванням культури та мови національної меншини.

Багатовекторність ідентичностей в Україні підживлюється різноплановою релігійною ідентичністю та її складником – конфесійною ідентичністю [20, с. 37; 34, с. 255, 256], що характеризується наявною виразною регіональною і політико-культурною специфікою найбільших церков країни, що поряд із поділом українського православ’я також є гальмом консолідації нації, реально загрожує стабільному розвитку суспільства. Так, здебільшого вплив Української православної церкви (УПЦ) поширюється на

схід та південь країни, УПЦ Київського Патріархату – на Київ та центр, римсько- (РКЦ) і греко-католицької (УГКЦ), протестантської церков та Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) – на захід і частково – центр [11, с. 25–27, 36, 37; 17, с. 119–129, 187–189]. На думку фахівців, “релігійний чинник у частині випадків зумовлює скоріше роз’єднуючі, дезінтегративні процеси, аніж інтегруючі”. Так, розкол у православ’ї “диференціє суспільство навіть більше, аніж політичні чинники” [3, с. 50]. Наявність трьох православних церков у країні є виразним символом внутрішньої деконсолідованості України, її політико-культурної фрагментованості, етнокультурної маргінальності, світоглядної полярності, існування (а іноді навіть протистояння) різних цивілізаційних типів [5; 12; 18, с. 12]. Зокрема, якщо у західних регіонах сильні європейські індивідуалістичні начала греко-католицького впливу, відчуття свободи як найвищої цінності, віддається перевага партикулярним критеріям, самоорганізації на основі індивідуалізму та елітизму, то у центрі та східних регіонах переважають колективістські православно-слов’янські цінності егалітаризму та етатизму [19]. Нагадаємо: на протигагу західному християнству православ’я виходить з того, що колектив – це все ж таки більше, ніж одинока людина, вона не існує сама по собі, тому суспільство і держава важливіші. Суттєвою залишається регіональна релігійна неоднорідність Східної та Західної України. Остання є лідером релігійної спільноти країни, переважає Схід за різноманіттям складників релігійності. Високу релігійність на заході країни демонструють не тільки греко-католики, а й православні. Відмінним в Україні є і рівень релігійності різних груп віруючих. Так, порівняно з православними греко-католики виявляють більшу твердість і сталість у вірі у Бога, більше прив’язують до нього сенс свого життя, цілісніше вірять у рай, пекло та інші складники християнського вчення, висловлюють більшу довіру церкві, готовність до втручання релігійних лідерів у політичне життя та ін. Щодо соціальних груп більша зацікавленість релігійною сферою та схильність до релігійної поведінки спостерігаються серед жінок, аніж серед чоловіків, селяни є більш релігійними порівняно з мешканцями міст [7, с. 67].

Інтерес становить і той факт, що релігійність населення України залежить зовсім від інших

чинників, ніж у всьому світі, з його характерною прямою залежністю кількості віруючих у країні від рівня життя її населення. Згідно з дослідженнями найбільша релігійність спостерігається у найбідніших країнах світу і навпаки – зростання рівня життя приводить до зменшення кількості віруючих у Бога. Щодо України, то незважаючи на те, що загальний ступінь релігійності, релігійної ідентифікації й самооцінки її населення ледь не найвищий у Європі [7, с. 66], великий рівень релігійності тут пов'язаний зі значною політизацією церкви і конформізмом [6]. За даними спостережень прості українці тим більше відвідують церкву, чим більше до неї ходять президенти і лідери суспільства. І хоча останнім часом швидко зростання релігійності в Україні є відповіддю на атеїзм радянського часу, все ж таки у тяжкі часи 1990-х років рівень релігійності був дуже низьким. Як стверджує Л. Шангіна, “він почав зростати за часів Президента Леоніда Кучми, коли він почав говорити про помісну церкву. І особливо це стало очевидним при Вікторі Ющенку і зараз при Вікторі Януковичі” [6]. Загалом значний ступінь релігійності українців Л. Шангіна характеризує як позірну і демонстративну релігійність, що підтверджується даними соціологічних досліджень. Так, переважну кількість віруючих складають так звані позацерковні віруючі. Вони не ідентифікують себе з жодною із церков, мають сумніви в існуванні Бога. Від чверті до третини християн не вірять у базові постулати – у життя після смерті, у рай, пекло, релігійні дива, інкорпують до свого світогляду такі нехристиянські положення, як нірвана, переселення душ. Більше половини християн України готові не звертатися до церкви у своїх взаємовідносинах з Богом, не часто моляться, а кожен четвертий не робить цього ніколи або практично ніколи. Загалом для певної частини віруючих належність до церковної організації – це або данина традиції, або можливість поспілкуватися з однодумцями, отримати моральну підтримку. Тільки 15 % віруючих країни визнають істинною лише одну єдину релігію, тоді як всі інші – кожен релігію вважають носієм істини [6; 7, с. 66, 67].

Викликає занепокоєння і той факт, що особливості буття українського соціуму створюють ідеальне підґрунтя для проникнення у нього “культурно чужих парадигм, впровадження не просто нетрадиційних, а й напряду ворожих світоглядів” [2, с. 52] через

імпорт різних релігійних потоків, що надзвичайно актуалізує проблему збереження національної ідентичності у політико-культурному вимірі. Науковці виділяють чотири основних канали взаємодії релігії і політики [8, с. 67, 68]. Перш за все, діючи як світогляд, ідеологічна система цінностей, релігія значною мірою впливає на формування політичних цінностей як окремої особи, так і суспільства у цілому. Релігія також пропонує певні соціально-етичні орієнтири як основу визначення власної політичної позиції, проводить роботу із захисту прав віруючих через дії апарату церкви, керівників релігійних організацій, їх співпрацю з народними депутатами і депутатськими групами. Релігія значно впливає на політичне життя суспільства через численні церковні установи, різноманітні релігійні партії, молодіжні та професійні об'єднання, які тримають особу в полі зору протягом усього життя. Не слід забувати того, що влада традиційно шукає підтримки у релігійних ідеях; релігія використовується правлячими колами для обґрунтування своїх дій, надання масовим соціально-політичним рухам бажаного державній владі характеру. І нарешті, важливим каналом взаємодії релігії і держави є самі віруючі, які звертаються до релігії та її установ з метою обґрунтування власних суспільних прагнень. В Україні провідником і реалізатором російської національної ідеї в її антиукраїнському вимірі є носій російського православ'я – УПЦ Московського Патріархату. З іншого боку, майже всі протестантські церкви та римсько-католицька церква працюють на підтримку глобалізації [2; 4; 5].

Не викликає сумніву, що церковні організації є одним із істотних чинників національної безпеки України, оскільки здатні: впливати на зростання регіональних й етнічних сепаратистських настроїв; стати загрозою для збереження стабільності і громадського спокою населення за умов відповідної політики зацікавлених сторін, бути загрозою територіальній цілісності держави; давати можливість зовнішнім силам втручатися у внутрішні справи держави через церковні канали (йдеться, перш за все, про церкви з центрами за кордоном); впливати на електоральні вподобання і прояви протестного потенціалу в суспільстві, стати засобом маніпуляції свідомістю людей (зокрема, в очах влади різко зростає цінність УПЦ, коли йдеться

про зміцнення економічних і політичних зв'язків з Росією; навпаки, цінність УГКЦ і РКЦ підвищується, коли мова заходить про європейський вибір України); підірвати авторитет країни на міжнародній арені у процесі просування своїх інтересів; бути чинником руйнації традиційних соціальних зв'язків; привносити за допомогою власних інформаційних каналів чужі цінності і забезпечувати витік за кордон стратегічної інформації. Зокрема, за даними соціологічних досліджень та за висновками аналітиків, Московський Патріархат сьогодні є потужною політичною й ідеологічною структурою російської держави. Він активно обслуговує геополітичні інтереси останньої, допомагає московським владним структурам маніпулювати свідомістю мільйонів громадян країн СНД, зокрема й на парламентських та президентських виборах. Більш того, погляди керівників Московського Патріархату за своїм консерватизмом навіть перевищують погляди більшості російських політиків [18, с. 13].

Виходячи із зазначеного вище участь церков у виховній та соціально-психологічній роботі в армії та силових структурах, запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових і правоохоронних органах для допомоги у справі задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, працівників правоохоронних органів є досить проблематичним і має здійснюватись обережно, ґрунтуючись на глибокому і всебічному аналізі з урахуванням поліконфесійності країни. Так, на 1 січня 2013 р. в Україні діє 36 995 релігійних організацій у межах 55 віросповідних напрямів. Зареєстрованими є 87 центрів релігійних об'єднань та 295 управлінь (епархій, дієцезій тощо). В Україні також діє 35 460 релігійних громад, із яких 1 879 – без реєстрації. Релігійними справами опікуються 31 313 священнослужителів, серед яких іноземцями є 760 [32]. Саме тому необачливе запровадження інституту капеланства приховує в собі небезпеку створення переваг у певної групи віруючих військовослужбовців перед іншою, яка не буде забезпечена душпастирської опікою. Привертає увагу і той факт, що в Україні наявне суттєве напруження у стосунках між різними конфесіями, яке іноді знаходить вияв у сутичках між їх віруючими. Саме тому важливим завданням залишається унеможливлення потенційних суперечок і

протистоянь між військовослужбовцями на ґрунті їх релігійної ідентичності.

Слід зазначити, що в країні вже створено правове підґрунтя для задоволення релігійних потреб військовослужбовців. Зокрема, за даними Міністерства оборони України у військових частинах, академіях та військових містечках відправляють богослужіння у 48 культових спорудах, які є державною власністю і перебувають у сфері управління Міноборони. Порядок використання цих культових споруд представниками різних конфесій визначено Директивою Міністра оборони України про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України № Д-25 від 21 квітня 2006 р. Відповідно до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” військовослужбовці мають право сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію, відкрито висловлювати свої релігійні або атеїстичні переконання, право на придбання, володіння і використання релігійної літератури будь-якою мовою, а також інших предметів та матеріалів релігійного призначення. Військовослужбовцям також надається можливість у вільний від виконання обов'язків військової служби час брати участь у богослужіннях та релігійних обрядах. При цьому ніхто не може перешкоджати задоволенню військовослужбовцями своїх релігійних потреб. Проблематичність запровадження інституту капеланства обумовлюється також конституційним принципом відокремлення церкви і релігійних організацій від держави (ст. 35 Конституції України) і тим, що законодавство України передбачає світський характер освіти та виховання у державних закладах. А Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (ч. 6 ст. 7) забороняє створення релігійних організацій в органах військового управління, військових з'єднаннях та частинах [32]. З огляду на це посада військового священнослужителя не може входити до штатного розпису військової частини. Звідси унормування інституту капеланства фактично “зводиться до запровадження чергової посади священнослужителя певної релігійної організації”, що, на думку членів Головного науково-експертного управління України, “є внутрішньою справою релігійної організації відповідного віросповідного напрямку і не

може становити предмет законодавчого регулювання” [32].

Висновки

Таким чином, запровадження інституту душпастирської опіки в Україні в сучасних умовах багатовекторності етнічної та релігійної ідентичностей її громадян, відсутності етнічної сконсолідованості, національної єдності, а також досить низької цінності релігії як чинника національної інтеграції та наявності такого міжконфесійного і міжцерковного протистояння, якого “не знає жодна з країн світу” [10, с. 178, 180], є досить проблематичним. “Міжконфесійні конфлікти і розкол серед християнських конфесій в Україні відбивають розкол у самому українському суспільстві (розкол цивілізаційний, розкол у геополітичних орієнтаціях, розкол у визнанні пріоритетності базових політичних проєктів), проте ці конфлікти, своєю чергою, зумовлюють поглиблення розколів у соціально-політичній сфері” [28, с. 131]. Етнопсихологічні, етнокультурні та релігійні відмінності країни створюють сприятливе підґрунтя для маніпулювання масовою свідомістю в інтересах різних політичних сил та груп. Наявна політизація релігійного життя через необачливе запровадження інституту капеланства потенційно може спричинити політичне протистояння у військові підрозділи. Крім того за наявного міжконфесійного розбрату в сучасній Україні, який відбивається й на міжетнічних відносинах, етнорелігійний чинник відіграє, скоріше, деструктивну роль, аніж конструктивну щодо процесів державотворення. Саме тому, виходячи із специфіки етнічної та релігійної складових політико-культурного розвитку країни, а також з огляду на наявні суттєві недоліки концептуального та юридично-технічного характеру, відсутність узгодження із законодавством України, “яке не допускає фінансування діяльності будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії”, Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності на своєму засіданні 23 жовтня 2013 р. рекомендував Верховній Раді України відхилити проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах) [31; 32; 33]. За результатами розгляду

в першому читанні цей законопроект було вирішено повернути суб’єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання. При цьому окремо було зауважено, що, “враховуючи засади діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених в Україні згідно із законодавством, будь-які зміни щодо порядку задоволення релігійних потреб слід запроваджувати обережно, аби не спровокувати суперечок між військовослужбовцями, виходячи із їх релігійних переконань” [33].

Список використаних джерел

1. Политическая культура и политическое сознание [Текст] / сост. Н. П. Поливаева. – Воронеж, 1999. – С. 9.
2. Павленко, П. Імпорт релігійних потоків і національно-релігійні традиції в Україні [Текст] / П. Павленко // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 51–55.
3. Климов, В. Проблеми і шляхи толерантизації міжконфесійних відносин [Текст] / В. Климов // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 49–51.
4. Здіорук, С. Перспективи об’єднання православ’я в Україні [Текст] / С. Здіорук // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 57–59.
5. Яроцький, П. Православно-католицькі відносини і проблеми їх толерантизації [Текст] / П. Яроцький // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 60–61.
6. Шангіна, Л. Висока релігійність в Україні спричинена не бідністю, а політизацією церкви [Електронний ресурс] / Л. Шангіна. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=3406
7. Парашевін, М. Релігія та релігійність в Україні [Електронний ресурс] / М. Парашевін ; за ред. С. Макеєва ; передне слово О. Іващенко. – К. : Ін-т політики ; Ін-т соціології НАН України, 2009. – Режим доступу : <http://copy.yandex.net/?tld=ua&text=%D1%80%>
8. Стадніченко, О. Релігія. Місце в побудові громадянського суспільства [Текст] / О. Стадніченко // Віче. – 2004. – № 12. – С. 66–69.
9. Глушко, В. Релігійний вимір поліетнічного середовища [Текст] / В. Глушко // Філософські обрії. – 2002. – № 7. – С. 253–267 ; Яроцький, П. Релігійний фактор у сучасній Україні [Текст] / П. Яроцький // Людина і світ. – 2004. – № 4. – С. 2–8.

10. Нельга, О. В. Політична нація – пріоритетна форма соціальної інтеграції в сучасній Україні: етнорелігійний контекст [Текст] / О. В. Нельга // Практична філософія. – 2011. – № 2. – С. 178–185.
11. Кривицька, О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України [Текст] / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 24–37.
12. Матета, О. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні: теоретичний аспект [Текст] / О. Матета // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 9–13.
13. Козловець, М. А. Українська державність як чинник національної ідентифікації [Текст] / М. А. Козловець // Практична філософія. – 2012. – № 2. – С. 51–59.
14. Воропаєва, Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993–2010 рр.) [Електронний ресурс] / Т. Воропаєва. – Режим доступу : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107
15. Татаренко, Т. Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності [Текст] / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 51–60.
16. Бублик, П. Ідентичність як фактор політичної культури [Текст] / П. Бублик // Людина і політика ; Кисельов, С. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного [Текст] / С. Кисельов // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 31–40 ; Нагорна, Л. Поняття “національна ідентичність” і “національна ідея” в українському термінологічному просторі [Текст] / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14–29 ; Палій, Г. Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 93–101 ; Палій, Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки [Текст] / Г. Палій // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 38–45.
17. Крисаченко, В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.
18. Бродецький, О. “.. Невже тобі лиш не судилось діло”. Про ментально-історичні передумови розбрату у православ’ї України [Текст] / О. Бродецький // Людина і світ. – 2004. – № 3. – С. 11–14.
19. Нагорна, Л. П. Політична культура в Україні в контексті національної безпеки [Текст] / Л. П. Нагорна // Політологія. Етнологія. Соціологія : доповіді та повідомлення III Міжнар. конгресу українців, м. Харків, 26–29 серпня 1996 р. – Х. : Око, 1996. – С. 264–268 ; Черниш, Н. Україна, Схід і Захід: регіональні особливості в оцінці політичних процесів [Текст] / Н. Черниш // Там само. – С. 301–305.
20. Грабовська, І. Релігійна ідентичність українських громадян та соціокультурні трансформації [Електронний ресурс] / І. Грабовська // Українознавство. – 2011. – № 15. – С. 38–39. – Режим доступу : http://papers.univ.kiev.ua/ukrainoznavstvo/articles/Religious_identity_of_the_Ukrainian_citizens_and_socio_cultural_transformations_17826.pdf
21. Кравченко, Д. Українська армія, як інструмент впливу в руках деструктивних культів [Електронний ресурс] / Д. Кравченко. – Режим доступу : <http://kultam.net/rus/news/article-422>
22. Сьомін, С. Церква і армія: партнерство чи поглинання? [Текст] / С. Сьомін // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 99–104.
23. Єленський, В. Духовний супровід у Збройних Силах України: дискусії і перспективи [Текст] / В. Єленський // Людина і світ. – 2001. – № 11-12. – С. 2–8.
24. Гончаренко, Г. Православ’я і правопорядок [Текст] / Г. Гончаренко // Міліція України. – 2002. – № 5. – С. 18–19.
25. Петрушко, Ю. Пастир іде до курсантів [Текст] / Ю. Петрушко // Міліція України. – 2002. – № 5. – С. 18.
26. Василець, О. М. Релігія і армія: аналіз сучасних взаємовідносин [Електронний ресурс] / О. М. Василець. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nrzd/2011_1/37.pdf
27. Коханчук, Р. “З нами Бог! і – Україна!” [Текст] / Р. Коханчук // Військо України. – 2011. – № 4 [130]. – С. 44–45.
28. Козловський, О. Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу [Електронний ресурс] : рукопис / О. Р. Козловський. – К., 2007. – 187 с. – Режим доступу : <http://www.i-soc.kiev.ua/institute/Kozlovski.pdf>
29. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс] [затв. наказом Міністра оборони України від 17.03.2009 р. № 115]. – Режим доступу :

<http://document.ua/polozhennja-pro-radu-u-spravah-dushpastirskoyi-opiki-pri-min-doc50635.html>

30. Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України [Електронний ресурс] [затв. наказом Міністра оборони України від 22.04.2011 р. № 220]. – Режим доступу : http://www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=concepzia

31. Закон України “Про внесення змін до деяких законів України” [щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах] [Електронний ресурс] : проект [внесений народним депутатом України Мірошниченком Ю. Р. до Верховної Ради України 29.08.2013 р. № 37]. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1269%3A1&catid=41%3Apl&Itemid=68&lang=uk

32. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України “Про внесення змін до деяких законів України” [щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах] від 04.10.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1269%3A1&catid=41%3Apl&Itemid=68&lang=uk

33. Висновок Комітету з питань культури і духовності “Про проект Закону про внесення змін до деяких законів України [щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах] (реєстр. № 3143 від 29.08.2013 р.)” 23.10.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1269%3A1&catid=41%3Apl&Itemid=68&lang=uk

34. Ровенчак, О. Трансформація культурних та релігійних ідентичностей і практик на прикладі української міграції до Польщі [Текст] / О. Ровенчак // Соціальна психологія. – 2012. – № 1-2. – С. 253–263.

35. Михальченко, М. Чи можлива колоніальна політика в соціалістичних федеративних державах? [Текст] / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 3–13.

36. Мороз, А. Світоглядні орієнтації молоді в контексті євроінтеграційної політики України [Текст] / А. Мороз // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 158–164.

37. Пивоваров, Ю. Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі “розкол/розмежування” [Текст] / Ю. Пивоваров // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 61–71.

38. Козловець, М. А. Сучасний світовий порядок: від конфліктності до толерантності [Текст] / М. А. Козловець, В. М. Слюсар // Практична філософія. – 2008. – № 1. – С. 205–210.

39. Лутай, В. Про філософсько-синергетичну парадигму українського “руху на випередження” [Текст] / В. Лутай // Вища освіта України. – 2005. – № 1. – С. 45–53.

40. Пристенский, В. Н. Западная ментальность и проблема инокультурного восприятия права [Текст] / В. Н. Пристенский // Социально-гуманитарные знания. – 2009. – № 1. – С. 141–152.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2013 р.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент С. С. Семенов, Академія внутрішніх військ МВС України, Харків, Україна